

УДК 159.922:316.62

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-147>

Кравчук Світлана Леонтіївна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-6951-1912>

757kravchuk@gmail.com

**ВАЛІДИЗАЦІЯ МЕТОДИКИ «ДІАГНОСТИКА МІЖСОБОВОГО
НЕПРОЩЕННЯ В БЛИЗЬКИХ СТОСУНКАХ» НА УКРАЇНСЬКІЙ
ВИБІРЦІ**

Актуальність дослідження визначається дефіцитом методик діагностики прощення в міжособових стосунках, важливістю пошуку ефективних способів емоційної регуляції в міжособових стосунках, неоднозначністю концепту «прощення» у психології, браком емпіричних досліджень у цьому напрямі, можливостями використання валідизованих методик у психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях.

Метою статті є виявити та проаналізувати дослідницький потенціал методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, С. J. Sandage, Е. L. Worthington, С. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998).

Методологія і наукові підходи. Перевірку валідності і надійності української версії методики здійснено на вибірці із 792 осіб (406 жінок і 386 чоловіків) віком від 18 до 60 років. Для перевірки конвергентної і дивергентної валідностей методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (McCullough et al., 1998) застосовано такі психодіагностичні методи: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення», автори: Л. Томпсон, Ч. Снайдер, Л. Хоффман (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, & Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру», автори: Дж. В. Беррі, Е. Л. Уорthingтон, Л. Е. О'Коннор, Л. Парротт, Н. Г. Уейд (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність», автори: Є. Ільїн, П. Ковальов.

Результати. Методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (McCullough et al., 1998) є інформативним психодіагностичним інструментом, який може бути рекомендовано до використання в психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях. Методика характеризується хорошою внутрішньою узгодженістю і ретестовою надійністю.

Висновки. Емпіричні результати свідчать про належні конструктну, конвергентну, дивергентну валідності методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, S. J. Sandage, E. L. Worthington, S. W. Brown, T. L. Hight.

Ключові слова: прощення; готовність пробачати; валідність; надійність; психодіагностичний інструментарій.

Svitlana L. Kravchuk

candidate of psychological sciences, associate professor
Associate Professor of the Department
of Psychodiagnostics and Clinical Psychology,
Kyiv National University named after Taras Shevchenko,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6951-1912>
757kravchuk@gmail.com

**VALIDATION OF THE QUESTIONNAIRE «DIAGNOSTICS
OF INTERPERSONAL UNFORGIVENESS IN CLOSE
RELATIONSHIPS» ON THE UKRAINIAN SAMPLE
OF RESPONDENTS**

The relevance. The lack of methods for diagnosing forgiveness in interpersonal relationships, the importance of finding effective ways of emotional regulation in interpersonal relationships, the ambiguity of the concept of «forgiveness» in psychology, the lack of empirical research in this direction, the possibility of using validated methods in psychological counseling work and for research purposes determine the relevance of the research problem.

The purpose of the article is to identify and analyze the research potential of the questionnaire «Diagnosis of interpersonal unforgiveness in close relationships» by M. E. McCullough, K. C. Rachal, S. J. Sandage, E. L. Worthington, S. W. Brown, T. L. Hight (McCullough et al., 1998).

Methodology and scientific approaches. Validity and reliability of the Ukrainian version of the method was checked on a sample of 792 people (406 women and 386 men) aged 18 to 60. In order to check the convergent and divergent validities of the questionnaire «Diagnosis of interpersonal unforgiveness in close relationships» (McCullough et al., 1998), the following psychodiagnostic methods were used: 1) the questionnaire «Scale of deep readiness to forgive» (authors: L. Thompson, C. Snyder, L. Hoffman (Thompson et al., 2005)) adapted by E. L. Nosenko and A. V. Sokur (Nosenko, Sokur, 2018); 2) questionnaire «Forgiveness scale as a character trait» (authors: J. W. Berry, E. L. Worthington, L. E. O'Connor, L. Parrott, N. G. Wade (Berry et al., 2005; Kravchuk, 2020)); 3) the technique «Personal aggressiveness and conflict» (authors E. Ilyin, P. Kovalev).

The results. The questionnaire «Diagnosis of interpersonal unforgiveness in close relationships» (McCullough et al., 1998) appears as an informative

psychodiagnostic tool. This questionnaire can be used in psychological counseling work and for research purposes. The questionnaire has good internal consistency and retest reliability. **Conclusions.** Empirical results indicate adequate construct, convergent, and divergent validity of the questionnaire «Diagnostics of interpersonal unforgiveness in close relationships» M. E. McCullough, K. C. Rachal, S. J. Sandage, E. L. Worthington, S. W. Brown, T. L. Hight.

Keywords: forgiveness; willingness to forgive; validity; reliability; psychodiagnostic toolkit.

Постановка проблеми. У практичній психології вивчення прощення в міжособовій взаємодії зумовлене важливістю пошуку ефективних способів емоційної регуляції.

Феномен прощення відіграє важливу роль у забезпеченні психічного здоров'я особистості. Емпірично визначено, що особи, які не навчилися прощати, мають значно більше психічних захворювань, пов'язаних зі стресом (VanderWeele, 2018). Виявлено, що самопрощення знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів (Lijo, 2018).

У практиці психотерапії і психологічного консультування свідома переробка й зміна свого ставлення до кривдника та ситуації образи сприяють психологічному благополуччю (Maltby et al., 2001; McCullough, & Witvliet, 2002; Worthington, & Sandage, 2016).

На сьогодні в Україні концептуальна розробленість феномену прощення є недостатньою, бракує емпіричних досліджень у цьому напрямі.

Актуальність дослідження визначається дефіцитом методик діагностики прощення в міжособових стосунках, неоднозначністю концепту «прощення» у психології, можливостями використання валідизованих методик у психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показав, що вчені наразі не мають єдиного погляду на концептуалізацію феномену прощення. Феномен прощення розглядають як дію, моральний акт, відповідь, здібності, особистісну диспозицію, особистісний смисл, психічний стан, характеристики соціальних одиниць, прийняття іншого, активне подолання негативного ставлення до кривдника та вираження щодо нього позитивного ставлення (Heider, 1958; Wiesenthal, 1969; Ricoeur, 1983; Smedes, 1984; Enright, 1996; Arendt, 1998; Emmons, 2000; Baskin, & Enright, 2004; Derrida, 2005; Wade, & Worthington, 2005; Berry, et al., 2005; Hall, & Fincham, 2005; Lijo, 2018).

У зарубіжній психології представлено стрес- і-копінг-модель прощення (Worthington et al., 2000; Strelan, & Covic, 2006; Harper et al.,

2014), процесуальну модель (Fitzgibbons, 1986; Baskin, & Enright, 2004) та еволюційну модель (McCullough, 2001) прощення.

На думку J. W. Berry (Berry, et al., 2005), E. Mullet, & M. Girard (2000), прощення доцільно розглядати як диспозиційну рису, частковий прояв та результат механізмів соціального пізнання особи, оскільки здатність до прощення базується на усвідомленні власних емоцій та здатності керувати ними, а також на здатності і готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

R. Emmons (2000) розглядає прощення як особистісний конструкт високого рівня, коли особи мають такі характеристики: можливість бути сприйнятливими до обставин, які зменшують гнів; наявність навичок контролювання емоцій; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати в гармонійних стосунках.

Згідно з F. Heider (1958), прощення доцільно розглядати як вибір особи відмовитися від мстивої поведінки.

R. Enright (1996) вважає, що, пробаючи, скривджена особа визнає, що дії кривдника були і будуть завжди несправедливими. На думку R. Enright, прощення вимагає відмови скривдженої особи від гніву та образи. У дослідженнях E. L. Worthington та ін. (2007) також показано, що прощення кривдника передбачає відпущення негативних переживань, таких як гнів, ненависть, сум, образа тощо.

X. Арендт розглядає прощення в термінах вчинку і вважає, що прощення є подвійним феноменом, який належить і до публічного простору, і до сфери особистого буття (Arendt, 1998). Суперечність знімається тим, що в основі подвійності лежить одне уявлення про автора прощення. Арендт вважає, що прощення одного вчинку є можливістю здійснення нових дій у спільному житті, принципом звільнення від наслідків минулого тієї особи, яка прощає, і тієї особи, яку прощають, а також різновидом дії з-іншими-і-для-іншого (Arendt, 1998). На думку Арендт, прощення є актом, який залежить від плюральності (plurality) людського буття та реалізується в спільному житті. На думку дослідниці, прощення є не типовою дією, а подією, що розриває каузальну структуру спільності, певним винятком з публічного простору, необхідним водночас для його функціонування. Арендт виступає проти застосування до воєнних злочинів принципу колективної відповідальності, оскільки він передбачає забуття їхніх акторів.

П. Рікер розглядає прощення з позиції питання про самість (Ricoeur, 1983). Дослідник аналізує проблему прощення через пошук відповідей на питання про суб'єкта-автора прощення і про самість винної особи. Джерелом прощення, на думку Рікера, є суб'єктність. Він вважає, що і в тих, хто прощає, і в тих, кого прощають, потрібно бачити

особистостей, яким властиві ознаки самоті. Рікер розглядає прощення як акт усвідомлення постійної можливості переродження особистості, але разом з тим наголошує на неможливості прощення злочинів проти людяності.

J. North (1987), R. Enright (2001) зазначають, що прояв прощення в міжособових стосунках у загальному вигляді можна визначити як рішення, по-перше, відмовитися від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів щодо кривдника, який незаслужено образив особу, по-друге, заохочувати позитивні думки, поведінкові прояви та емоції щодо того ж кривдника.

Прощення в міжособових стосунках ми розглядаємо як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму та інших негативних переживань, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, і заміни негативних переживань/почуттів до кривдника більш нейтральними, і, нарешті, позитивними, зокрема терпимістю, проявами емпатії у вигляді співчуття, співпереживання, милосердя, що супроводжуються позитивними думками щодо кривдника і припиненням його/її засудження.

На нашу думку, у цьому контексті надзвичайно важливого значення набуває необхідність розроблення певного методичного інструментарію.

Мета статті: виявити і проаналізувати дослідницький потенціал методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, С. J. Sandage, Е. L. Worthington, S. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998).

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми здійснили адаптацію методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (McCullough et al., 1998). Методика складається з 18 питань і містить три шкали: помста, уникання і доброзичливість. За кожним питанням представлено п'ять варіантів відповідей за шкалою Лайкерта.

Ми скористалися технікою подвійного перекладу методики: з мови оригіналу на українську мову і з української мови на мову оригіналу. Для підтвердження змістової валідності ми запросили до участі в роботі п'ятьох експертів – професорів і доцентів університетів, у яких напрямки досліджень пов'язані з проблематикою міжособових стосунків, духовності, просоціальної поведінки, агресії, цінностей. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності української версії методики проводилася на вибірці із 792 осіб (406 жінок і 386 чоловіків) віком від 18 до 60 років.

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані було зібрано анонімно в офлайн- та онлайнному режимах (через Google Forms).

Для підтвердження конструктивної валідності методики ми застосували експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна становить 0,94; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варимакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» виокремлено такі три фактори: *перший* фактор (F1) з власним значенням 8,847 пояснює 49,15% дисперсії змінних; *другий* фактор (F2) дістав власне значення 2,214 і пояснює 12,30% дисперсії змінних; *третій* фактор (F3) із власним значенням 1,603 пояснює 8,91% дисперсії змінних.

Три фактори разом пояснюють 70,360% дисперсії змінних. Факторні навантаження наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Факторні навантаження
(N = 792)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Уникання	Пункт 6	0,802
	Пункт 7	0,820
	Пункт 8	0,789
	Пункт 9	0,777
	Пункт 10	0,813
	Пункт 11	0,802
	Пункт 12	0,804
Другий фактор (F2) Помста	Пункт 1	0,820
	Пункт 2	0,810
	Пункт 3	0,725
	Пункт 4	0,831
	Пункт 5	0,814

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Третій фактор (F3) Доброзичливість	Пункт 13	0,607
	Пункт 14	0,709
	Пункт 15	0,707
	Пункт 16	0,630
	Пункт 17	0,804
	Пункт 18	0,798

Отримані результати факторного аналізу, зокрема три виокремлені фактори і факторні навантаження пунктів, свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури методики. Отже, виокремлено три основні фактори: уникання, помста, доброзичливість.

Ми здійснили перевірку надійності шкал методики за коефіцієнтом альфа Кронбаха, а також провели дослідження, щоб оцінити внесок кожного пункту у внутрішню узгодженість шкал на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха. У таблиці 2 наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалами методики.

Таблиця 2

Статистики надійності
(N = 792)

Шкали	Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Помста	0,899	0,902	5
Уникання	0,941	0,941	7
Доброзичливість	0,877	0,875	6

Коефіцієнти альфа Кронбаха (від 0,88 до 0,94) для всіх трьох шкал свідчать про прийнятну внутрішню узгодженість шкал методики. Кореляції пунктів шкали із сумарним балом наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

**Статистики співвідношення пункту
із сумарним балом**

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту із сумарним балом	Альфа Кронбаха при видаленні пункту
Помста	Пункт 1	0,726	0,882
	Пункт 2	0,779	0,870
	Пункт 3	0,734	0,885
	Пункт 4	0,744	0,880
	Пункт 5	0,792	0,867
Уникання	Пункт 6	0,787	0,933
	Пункт 7	0,831	0,929
	Пункт 8	0,776	0,934
	Пункт 9	0,770	0,935
	Пункт 10	0,810	0,931
	Пункт 11	0,844	0,928
	Пункт 12	0,817	0,931
Доброзичливість	Пункт 13	0,627	0,865
	Пункт 14	0,766	0,841
	Пункт 15	0,762	0,841
	Пункт 16	0,574	0,873
	Пункт 17	0,738	0,846
	Пункт 18	0,731	0,848

Як свідчать отримані результати, представлені в таблиці 3, простежуються явно виражені кореляції всіх пунктів шкал із сумарним балом.

У таблиці 4 представлено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів методики «Діагностика міжособового непростощення в близьких стосунках».

Таблиця 4

**Статистичні показники для пунктів методики
«Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках»
(N = 792)**

Шкали	Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Помста	Пункт 1	2,01	1,163
	Пункт 2	1,90	1,204
	Пункт 3	2,57	1,429
	Пункт 4	1,72	1,062
	Пункт 5	1,93	1,226
Уникання	Пункт 6	3,42	1,393
	Пункт 7	3,19	1,443
	Пункт 8	3,68	1,349
	Пункт 9	3,45	1,329
	Пункт 10	3,30	1,350
	Пункт 11	3,22	1,418
	Пункт 12	3,52	1,335
Доброзичливість	Пункт 13	3,17	1,237
	Пункт 14	3,00	1,467
	Пункт 15	3,13	1,442
	Пункт 16	2,90	1,162
	Пункт 17	2,75	1,291
	Пункт 18	2,92	1,256

У таблиці 5 наведено показники середнього арифметичного значення, дисперсії і стандартного відхилення для шкал методики.

Таблиця 5

**Статистики шкал методики
«Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках»
(N = 792)**

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Помста	10,13	26,626	5,160
Уникнення	23,78	68,362	8,268
Доброзичливість	17,86	38,470	6,202

Ретестова надійність обраховувалася за даними 204 учасників загальної вибірки дослідження (105 жінок і 99 чоловіків), які заповнили бланк методики повторно з інтервалом у чотири тижні. Значення коефіцієнтів кореляцій Ч. Спірмена за шкалами методики встановлено в діапазоні від 0,83 до 0,93 ($p < 0,001$).

Для підтвердження конкурентної валідності методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» ми скористалися такими психодіагностичними методами: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення», автори: L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, & Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру», автори: J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність», автори: Є. Ільїн, П. Ковальов.

Ми виявили зворотний значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника непростення (сума балів за показниками помсти, уникання, а також недобррозичливості – зворотним підрахунком балів за шкалою доброзичливості) з інтегральним показником опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» авторів L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, & Сокур, 2018). Коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює $-0,68$ ($p < 0,001$).

Також емпірично виявлено зворотний значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника непростення з інтегральним показником за опитувальником «Шкала прощення як риси характеру» авторів J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005). Коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює $-0,65$ ($p < 0,001$).

Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок показника помсти з показником схильності до мстивості за методикою Є. Ільїна і П. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність». Коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює $0,76$ ($p < 0,001$).

Практична і соціальна значущість дослідження. Практичне і соціальне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в процесі подальшого дослідження проблеми прощення, а також у психологічному консультуванні і психотерапії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, С. J. Sandage, Е. L. Worthington, S. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998) є інформативним психодіагностичним інструментом, який може бути рекомендований до використання в психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях.

Методика характеризується хорошою внутрішньою узгодженістю і ретестовою надійністю. Отримані емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність українськомовної версії методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках».

Перспективи подальших досліджень убачаємо у визначенні соціально-психологічних чинників прощення залежно від його видів та різної модальності.

Список використаних джерел

Кравчук, С. Л. (2020). Валідизація опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці. *Проблеми сучасної психології*, 1(17), 212–219.

Носенко, Е. Л., & Сокур А. В. (2018). Шкала глибинної готовності до пробачення: опис та адаптація. *Journal of Psychology Research*, 24(7), 112–123.

Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.

Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82(1), 79–90. [doi: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x](https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x)

Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L. I., & Wade, N. G. (2005). Forgivingness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 1–43.

Derrida, J. (2005). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Taylor & Francis.

Emmons, R. A. (2000). Personality and forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen. *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 156–175). New York: Guilford Press.

Enright, R. D. (1996). Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*, 40, 107–126.

Enright, R. D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association.

Fitzgibbons, R. P. (1986). The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 23(4), 629–633. doi: [10.1037/h0085667](https://doi.org/10.1037/h0085667)

Hall, J. H., Fincham, F. D. (2005) Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(5), 621–637.

Harper, Q., Worthington, E. L., Griffin, B. J., Lavelock, C. R., Hook, J. N., Vrana, S. R., & Greer, C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*, 70(12), 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079

Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. N.Y.: Wiley.

Lijo, K. J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 8(3), 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342

Maltby, J., MacAskill, A., & Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: a replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability and general health. *Personality and Individual Differences*, 30, 881–885. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00080-5

McCullough, M. E (2001). Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*, 10(6), 194–197. doi: [10.1111/1467-8721.00147](https://doi.org/10.1111/1467-8721.00147)

McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1586–1603.

McCullough, M. E., & Witvliet, C. V. (2002). The psychology of forgiveness. *Handbook of Positive Psychology*, 2, 446–455.

Mullet, E., Girard, M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E., *Thoresen. Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 111–132). New York: Guilford Press..

North, J. (1987). Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*, 62 (242), 499–508.

Ricoeur, P. (1983). Action, Story and History: On Re-reading The Human Condition. *Salmagundi*, 60, 60–72.

Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. New York: Harper & Row.

Strelan, P., Covic, T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25(10), 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059

Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. et al. (2005). Dispositional forgiveness of self, thers, and situations. *Journal of Personality*, 73, 313–360. doi: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x

VanderWeele, T. J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*, 108(2), 189–190. doi: [10.2105/AJPH.2017.304210](https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304210)

Wade, N. G., & Worthington, E. L. (2005). In search of a common core: a content analysis of interventions to promote forgiveness. *Psychotherapy*, 42, 160–177. doi: 10.1037/0033-3204.42.2.160

Wiesenthal, S. (1969). *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*. New York: Shocken Books.

Worthington, E. L. Jr., Kurusu, T. A., Collins, W., Berry, J. W., Ripley, J. S., & Baier, S. N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 28(1), 3–20. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>

Worthington, E. L., & Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and Spirituality in Psychotherapy: A Relational Approach*. Washington, DC: American Psychological Association.

Worthington, E. L. Jr., Witvliet, C. V. O., Pietrini, P., & Miller, A. J. (2007). Forgiveness health, and well-being: A review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgiveness, and reduced unforgiveness. *Journal of Behavioral Medicine*, 30, 291–302.

References

Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)

Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82(1), 79–90. doi: [10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x](https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x) (in English)

Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L. I. & Wade, N. G. (2005). Forgivingness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 1–43. (in English)

Derrida, J. (2005). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Taylor & Francis. (in English)

Emmons, R. A. (2000). Personality and forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen, *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 156–175). New York: Guilford Press. (in English)

Enright, R. D. (1996). Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*, 40, 107–126. (in English)

Enright, R. D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)

Fitzgibbons, R. P. (1986). The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 23(4), 629–633. doi: [10.1037/h0085667](https://doi.org/10.1037/h0085667) (in English)

Hall, J. H., & Fincham, F. D. (2005) Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(5), 621–637. (in English)

Harper, Q., Worthington, E. L., Griffin, B. J., Lavelock, C. R., Hook, J. N., Vrana, S. R., & Greer, C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*, 70(12), 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079 (in English).

Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. N.Y.: Wiley. (in English)

Kravchuk, S. L. (2020). Validyzatsiia opytuvalnyka «Shkala proshhennia jak rysy kharakteru» na ukraïnskii vybirtsi [Validation of the survey «Scale of forgiveness as a measure of character» in the Ukrainian region]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 1(17), 212–219. (in Ukrainian)

Lijo, K. J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 8(3), 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342 (in English)

Maltby, J., MacAskill, A., & Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: a replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability and general health. *Personality and Individual Differences*, 30, 881–885. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00080-5 (in English)

McCullough, M. E (2001). Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*, 10(6), 194–197. doi: [10.1111/1467-8721.00147](https://doi.org/10.1111/1467-8721.00147) (in English)

McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1586–1603. (in English)

McCullough, M. E., & Witvliet, C. V. (2002). The psychology of forgiveness. *Handbook of Positive Psychology*, 2, 446–455. (in English)

Mullet, E., & Girard, M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen, *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 111–132). New York: Guilford Press. (in English)

North, J. (1987). Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*, 62(242), 499–508. (in English)

Nosenko, E. L., & Sokur, A. V. (2018). Shkala hlybynnoi gotovnosti do probachennia: opys ta adaptatsiia [The deep readiness-to-forgiveness scale: description and adaptation]. *Journal of Psychology Research*, 24 (7), 112–123. (in Ukrainian)

Ricoeur, P. (1983). Action, Story and History: On Re-reading The Human Condition. *Salmagundi*, 60, 60–72. (in English)

Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. New York: Harper & Row. (in English)

Strelan, P., Covic, T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25(10), 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059 (in English)

Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. et al. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*, 73, 313–360. doi: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x (in English)

VanderWeele, T. J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*, 108(2), 189–190. doi: [10.2105/AJPH.2017.304210](https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304210) (in English)

Wade, N. G., & Worthington, E. L. (2005). In search of a common core: a content analysis of interventions to promote forgiveness. *Psychotherapy*, 42, 160–177. doi: 10.1037/0033-3204.42.2.160 (in English)

Wiesenthal, S. (1969). *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*. New York: Schocken Books. (in English)

Worthington, E. L. Jr., Kurusu, T. A., Collins, W., Berry, J. W., Ripley, J. S., & Baier, S. N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 28(1), 3–20. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001> (in English)

Worthington, E. L., & Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and Spirituality in Psychotherapy: A Relational Approach*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)

Worthington, E. L. Jr., Witvliet, C. V. O., Pietrini, P., & Miller, A. J. (2007). Forgiveness health, and well-being: A review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgiveness, and reduced unforgiveness. *Journal of Behavioral Medicine*, 30, 291–302. (in English)